

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Ҳ. С. Сулаймонов номидаги Қўлёмалар институти

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ АДАБИЁТ МУЗЕЙИ

ФОЗИЛА СУЛАЙМОНОВА

ШАРҚ ВА ҒАРБ

*(Қадимий давр ва ўрта асрлар
маданий алоқалари)*

ТОШКЕНТ
"ЎЗБЕКИСТОН"
1997

Монографияда Марказий Шарқ мамлакатлари халқлари билан қадимий Юнонистон, Марказий Греция халқлари маданияти, мифологияси, фани, фалсафасида муштараклик борлиги, зардуштийлик дини ва унинг Иония, у орқали Греция маданиятига таъсири, грек адабиётида Марказий Осиё мавзуи ва македониялик Александр юришлари, жаҳонгир образининг тарихий, диний ва бадий адабиётдаги талқини ёритилади.

Китобнинг иккинчи қисмида ўрта асрларда араблар томонидан Испаниянинг босиб олиниши, мамлакатда илғор Шарқ, айниқса, Марказий Осиё маданияти, илм-фани, шеърят ва насрий асарларнинг минтақада ривожланиши, чегарадош Франция ва Италияга таъсири натижасида Оврупо мамлакатларида маданият ҳамда турли фанлар билан бирга дунёвий мазмундаги шеърятнинг тараққий этуви ва ниҳоят буюк адиб Данте ижодига Шарқ таъсири масалалари ёритилган.

Китоб олий ўқув юртларининг тарих ва филология факультетлари талабалари, шунингдек, қадимий давр ва ўрта асрлар маданияти, унинг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

Тақризчи — М.М. ИСҲОҚОВ,
тарих фанлари доктори

Муҳаррир — Сафо Матчонов

ISBN 5-640-02277-9

С 0503010000-59 97
М 351 (04) 96

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 1997

"E : Oriente lux"
"Чур Шарқдан"

К И Р И Ш

Марказий Осиё, жумладан мовароуннаҳрнинг қулай жуғрофий шароити, табиати, иқлими минтақада одамларнинг узоқ ўтмишда бу ерларда ўтроқлашиб, чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланганлигини, табиий шароитдан келиб чиқиб ерларни суғориш усули билан ҳосил олганлигини кўрсатади. Бу эса минтақада маданиятнинг анча эрта, бир неча минг йиллар аввал шаклланиши таъминлаганидан далолатдир. Унинг ёрқин исботи сўнгги ўн йилликларда археологлар томонидан очилаётган шаҳар вайроналари, моддий маданият қолдиқлари ва ибтидоий бўлса-да, санъат асарларидир.

Ҳеч қачон ҳеч қайси халқ, элат бошқа халқлардан узилиб қолган, ўз ҳолича яшаган эмас, акс ҳолда ҳеч қандай тараққиёт бўлмаган бўлар эди. Энг қадимий ва антик даврларда узоқ масофаларни от-уловда босиб ўтиш анча мушкул бўлган вақтларда аждодларимиз Миср, Бобил, Марказий Греция, Юнонистон каби минтақалар билан алоқа қилганлар. Ипак йўлининг кўп қисми мамлакатимиздан ўтиши ҳунармандчилик, савдо-сотиқнинг эрта ва кенг ривожланишига олиб келди. Аждодларимиз шунчалик ишчан ва уддабуро бўлганларки, Византия императорлари узоқ вақтларга қадар ўзларининг дипломатик ва молия ишларига самарқандликларни, умуман, ватанимиз вакиллариини жалб этганлар.

Узоқ ўтмишда Марказий Осиёда яшаган халқларнинг ёзувлари — хоразм ёзуви, парфия ёзуви, суғд ёзуви, грек-бактрия ёзуви, қадимги туркий ёзув бўлса-да, бизгача уларнинг йирик намуналари сақланиб қолмаган. Ҳатто зардуштийликнинг муқаддас китоби "Авесто"нинг фақат учдан бир қисмигина бизгача етиб келган. Ватанимизнинг узоқ ўтмиши ҳақидаги асосий маълумотларни археология

топилмалари, Яқин Шарқ мамлакатларида қадимда яшаган халқлардан қолган ёзма ёдгорликлар, қадимий Греция ва Рим муаллифларининг асарларидан топамиз. Бу ўринда Ҳеродот, Ктесий, Страбон, Арриан, Диодор ва б. асарлари беқиёс қимматлидир.

Афсуски, ҳалигача халқларимизнинг узоқ ўтмишини, уларнинг умум инсоний маданият ривожига қандай ҳисса қўшганини ёритувчи асарлар яратилмади.

Кўп йиллар давомида Тошкент Давлат университетида чет эллар адабиётидан дарс ўтиб, Ўзбекистон Фанлар академияси институтларида тадқиқот олиб борар эканман, маданият, адабиётдаги муштараклик мени қизиқтириб келди. Аммо илмий адабиётда бу ҳолатни ёритувчи асарлар яқин вақтгача ёзилмаган. Борлари ҳам кўпинча европоцентризм нуқтаи назаридан, Шарқ халқлари, Марказий Осиё халқлари маданиятини менсимаслик нуқтаи назаридан факт ва воқеаларни талқин қилади. Ҳанузгача марказий шаҳарларда босмадан чиққан асарларда скиф маданияти, санъатининг шаклланиши ва ривожига минтақамиз халқларининг роли инкор этилади. Марказий Осиё халқларининг тарихи ва маданияти бир-биридан ажратилган ҳолда тадқиқ этилади (Древние цивилизации, М., 1989 ва ҳоказо).

Ўрта асрлар деган ибора Уйғониш даврида келиб чиққан бўлиб, икки буюк маданият, ёрқин ҳаёт антик даври ва Уйғониш даврининг оралиғи мудҳиш қолоқлик, диний жаҳолат ҳукмрон бўлган давр деб ҳисобланган. Ўрта асрлар ҳам ўз навбатида илк ва етук даврларга бўлинган, биринчиси Рим империяси қулаган даврдан то XII-XIII асргача, иккинчиси XIII-XIV асрлардан то XVII асргача, яъни Оврупо қитъасидаги биринчи буржуа инқилобигача бўлган даврни ўз ичига олади. Оврупо мамлакатлари тарихини бундай даврлаштириш сўнгги вақтларда, 70-80 йилларда рўй берди. Авваллари Уйғониш давригача бўлган даврлар ўрта асрлар деб ҳисобланган.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнгги йилларда черков, монастир архивларида, кутубхоналарда қадимий қўлёзмалар топилган. Улар асосан XIII-XIV асрларда янгича фикрловчи аверроистчи олимлар томонидан яратилган ва черков ходимлари атайлаб бузган асарлар нусхалари эди. Маълум бўлдики, Ўрта асрларда ҳаёт осойишта бўлмаган, мафкуралар, ғоялар, диний ва эътиқодларнинг кескин кураши, диний бидъатлар шакли остида феодал тузуми ва унинг мафкураси бўлмиш исавия динига қарши даҳшатли кураш, жанглار бўлиб ўтган. Топилмалар Ўрта

асрлар ҳақидаги тушунчани мутлоқ ўзгартириб юборди, тарихчи олимлар у давр кескин зиддиятлар, курашлар даври бўлган (В.И.Рутенбург, Н.И.Конрад, М.Л.Баткин, Л.А.Котельникова, А.Л.Гурвич, А.Х.Горфункель, А.Л.Ястребицкая, М.Т. Д'Аливерни, Е.Жильсон, К.Бост, А.Майер, М.Грабман, Г.Лей ва б.) дейдилар. Бу фикр умуман ўрта асрлар эмас, балки XII-XIII асрлардан кейинги, яъни Шарқ билан алоқа ўрнатилган ва бу алоқа таъсири остида Оврупо халқлари маънавий ҳаётида ўзгаришлар рўй бера бошлаган даврга тааллуқли деб ҳисоблайман. Ундан аввалги етти-саккиз асрни ўз ичиға олган давр ҳақиқатан жаҳолат, зулмат, ўта қолоқлик даври бўлгани шубҳасиз.

Испанияда салкам саккиз аср давом этган араблар ҳукмронлиги, ярим оролда Шарқ маданияти, илм-фан, фалсафа, бадиий адабиётнинг ривожланиши, халифаликни ташкил этган бошқа халқлар, айниқса Мовароуннаҳр, Эрон маданиятининг араблар томонидан ўзлаштирилиши, Испанияда эса янада такомиллаштирилиши (Ибн Рўшд) Оврупо халқлари, айниқса Испания билан чегарадош мамлакатлар учун изсиз кечмади. Аксинча, Ғарб мамлакатлари халқлари маданияти шаклланиши ва ривожига туртки бўлди. Кўп олимлар VIII-XIII асрлар оралиғида Африка қирғоқлари ва Пиреней ярим оролидан то Хитой чегараларигача бўлган минтақада яратилган техник, табиат, тиббиёт, астрономия, математика, фалсафа фанлари ютуқларини Оврупо ўзлаштириши учун беш асрдан ортиқ вақт керак бўлди, деб тан оладилар. Бу ҳақда итальян адабиётининг билимдони И.Н.Голенищев-Кутузов француз олими Г.Қуарди ("Араб фалсафаси ўрта аср Оврупосида", Париж, 1847) асарига суянган ҳолда шундай дейди: "Бағдодда Оббосийлар, Кордовада Умавийлар ва Алмовийлар саройида VII-XII асрларда Ўрта Осиёда мусулмон математик ва мутафаккирлари билан боғлиқ бўлган ажойиб олимлар мактаблари фаолият кўрсатди. Улар илм-фаннинг юксак ривожини таъминладилар. Шундай қилиб, Самарқанддан Толедогача яхлит бир маданий тараққиёт йўли чўзилди. Оврупо то XII асргача грек-араб фанининг чекка вилояти эди, холос"¹.

Испанияда шаклланган таржимонлар мактаби нафақат "грек-араб фани"гина эмас, балки Мовароуннаҳр олим-файласуфлари Муҳаммад Мусо Хоразмий, Форобий, Фарғоний, Беруний, Ибн Сино каби ўнлаб олимларнинг асарларидан ҳам Ғарбий Оврупони баҳраманд қилди. Шарқ олимлари меросини таржима этиш борасида Оврупо мамлакатларида мингта яқин таржимонлар меҳнат қилдилар.